
<https://doi.org/10.15407/fd2021.03.092>
УДК 1:3; 001.8:3

Володимир ФАДЕЄВ, кандидат філософських наук,
завідувач відділу філософських проблем етносу та нації,
Інститут філософії імені Г.С. Сковороди НАН України
01601, м. Київ, вул. Трьохсвятительська, 4
fadvlad@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-0890-1239>

КЛОПІТ З БІОГРАФІЄЮ СУВЕРЕНА: ІСТОРІОГРАФІЯ, АРХІВИ І НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ

Пропонована стаття являє собою розвідку з реалістичної соціальної онтології, присвячену дослідженню взаємодії між національною пам'яттю, історіографією та архівом як визначальними соціальними інституціями модерної доби. У дослідженні зосереджено увагу на проблемі становлення і трансформацій уявлень про минуле національної спільноти — носія суверенітету. Під час аналізу автор доходить висновку, що національна пам'ять, архів та історіографія наділені власною динамікою, а взаємини між ними являють собою мінливу констеляцію відносин, що протягом останніх двох століть пройшла складну еволюцію. Починаючи з XIX століття, характер цих взаємин змінювався у напрямку емансипації архівів від настанов офіційної історіографії, дистанціювання історіографії від виконання державної влади, та виникнення наприкінці XX століття нової меморіальної культури. Результатом цих змін стала поява афірмативної історіографії, що справляє відчутний вплив на суспільне життя. З огляду на ці зміни автор доходить висновку, що актуальною проблемою сьогодення є створення умов для безконфліктної взаємодії всіх учасників політики пам'яті з метою уникнення політизації, спричиненої неузгодженостями в інтерпретації подій минулого.

Ключові слова: суверенітет, національна пам'ять, архів, історіографія, запис.

Колективна пам'ять і архів: деякі зауваження із соціальної онтології

Посилення інтересу дослідників, втім, як і широких верств громадськості, до питань колективної пам'яті є прикметною ознакою останніх десятиліть. Перебуваючи у широкому публічному обігу, поняття «колективна пам'ять» та її похідні (національна пам'ять, культурна пам'ять, етнічна пам'ять тощо) часто-густо набувають різних за своїм змістом визначень, що привносить

Цитування: Фадєєв, В. (2021). Клопіт з біографією суверена: історіографія, архіви і національна пам'ять. *Філософська думка*, 3, 92—107. <https://doi.org/10.15407/fd2021.03.092>

істотні непорозуміння в обговорення питань, із ними пов'язаних. Ці поняття активно використовують не лише історики, а й соціологи, політологи й антропологи — кожний з огляду на свої власні завдання та уподобання. Безперечно, як категорія соціальної практики, колективна пам'ять має дещо розмите, плинне значення. Навіть якщо є більш-менш чіткі визначення цього поняття, вони побутують радше у доволі вузькому колі дослідників, які виробляють спільний словник для реалізації певних проєктів або належать до одного теоретичного напрямку. Тому не є випадковим, що існує кілька підходів до тлумачення колективної пам'яті з дуже різними теоретико-методологічними засновками. Аналізуючи ці підходи, Джефрі Олік виокремлює дві, як він їх називає, культури пам'яті [Olick, 1999], пов'язані з різними дослідницькими перспективами щодо вивчення цього феномену.

Перша культура має справу із *збраною* (collected) пам'яттю — сукупністю індивідуальних спогадів членів певної групи людей. Інакше кажучи, центральну роль тут відіграє індивід, який є джерелом спогадів. Дослідження індивідуальних спогадів поширені в соціологічних, соціально-психологічних чи історичних дослідженнях під час опитувань, роботи у фокус-групах, інтерв'ю у межах проєктів з усної історії тощо. Перевагою цього підходу, на думку Оліка, є те, що він, зосереджуючись на індивідуальних спогадах, дає змогу уникнути реїфікації колективної пам'яті, приписуванню певній групі колективних властивостей [Olick, 1999: p. 338]. До того ж він допомагає встановити точки дотику між соціальними та психологічними й навіть нейробіологічними дослідженнями, адже зосередженість на індивіді як носії пам'яті уможливорює його вивчення і засобами природничих наук [Olick, 1999: p. 340]. Проте серед недоліків цієї культури пам'яті залишається непроясненість власне ролі соціальних чинників та схильність інтерпретувати пам'ять як залежну змінну, підпорядковуючи її функціонуванню нейрологічних механізмів.

На відміну від першої культури, культура дослідження *колективної* (collective) пам'яті, навпаки, робить наголос саме на соціальних чинниках, аргументуючи це тим, що взаємодію індивіда з іншими неможливо редукувати до його суто індивідуальних психологічних процесів. Звідси походить потреба у врахуванні соціокультурних чинників та механізмів, що функціонують автономно від індивідів за власною логікою. Звісно, є багато різних підходів до тлумачення такої автономії, але попри всі відмінності, усі вони визнають наявність певних колективних феноменів, ідей та інституцій, що їх неможливо звести до індивідуальних [Olick, 1999: p. 342]. Важко уявити сталий колектив без довготривалих структур, що зберігаються, попри плинність індивідуальних спогадів та минущість людського життя. Соціальні інституції пропонують певні образи і сенси, категорії та інструменти класифікації, створюють умови для збереження спільного знання. У цьому сенсі індивідуальні погляди і спогади перебувають залежно від колективних форм нагадування деяких важливих подій, річниць, роковин тощо. «Без такої колективної перспективи, — зауважує Олік, — ми нездатні дати належні

пояснення міфології, традиції, спадщині тощо, а також ризикуємо реїфікувати індивідуальне. Стосовно останнього, колективні підходи до пам'яті кидають виклик самій ідеї індивідуальної пам'яті. Ми пам'ятаємо не просто як члени групи, але ми конституюємо ці групи та їхніх членів самим актом згадування» [Olick, 1999: р. 342]. Вже самий факт використання спільної мови як опертя для індивідуальних спогадів вказує на принципову важливість соціокультурних чинників для формування пам'яті. В історії були застосовні різні технології колективної пам'яті, серед яких, мабуть, найважливішою є письмо, що протягом людської історії було засобом збереження і накопичення мнемонічних форм у вигляді пам'ятних знаків, архівних документів та інших записів-нагадувань.

Принципова залежність колективної пам'яті від мнемонічних форм порушує важливу соціально-філософську проблему, навколо якої протягом останніх десятиліть точаться жваві дискусії — проблему онтології соціальних об'єктів. Зокрема, розвиваючи концептуальні положення теорії Жака Деріда, Мауриціо Ферарис стверджує, що соціальні об'єкти складаються із записів. Він визнає, що розв'язати проблему онтології соціальних об'єктів неможливо на ґрунті конструктивістських та антиконструктивістських підходів. Підхід самого Ферариса, який він назвав «новим реалізмом» [Ferraris, 2014], робить наголос власне на ролі записів у конституюванні соціальної реальності. Запис, у свою чергу, являє собою реєстрування, наділене соціальним значенням. З цього погляду у соціальному світі ніщо не існує без записів [Ферарис, 2010: с. 352], що уможливають артикуляцію, комунікацію та інституціалізацію соціальних реалій. Соціокультурне відтворення спирається на записи, що вказує на фундаментальну роль архівів, покликаних їх зберігати. Водночас слово «архів» є умовним, адже він може набувати дуже різних форм. У дописемних культурах роль архівів відіграють різні сховища сакральних об'єктів, реліквій та інших мнемонічних знаків.

В архівах дістає вираження політична інституціалізація *записів* як основи соціальної онтології. Суспільство ґрунтується на записах, адже неможливо уявити собі суспільство без пам'яті. Тому із самого початку людства сталисть соціальних відносин залежить від виробництва записів, що мірою розвитку зазнає експоненціального зростання завдяки поширенню в останні десятиліття нових технологічних засобів [Ferraris, 2014: pp. 200–204]. З огляду на це не дивно, що зрушення в соціогуманітаристиці ХХ століття у бік дослідження семіозису, висловлення та мови привернули увагу до архіву, найвідомішими прикладами чого є звернення до цього феномену Мішеля Фуко [Фуко, 2003] та Жака Деріда [Derrida, 1995]. Втім, саме праця Деріда «Архівна лихоманка: Фройдове враження» мала відчутний вплив на міждисциплінарне обговорення сутності архіву із залученням істориків та архівістів. Наголошуючи на етимологічному зв'язку архіву з давньогрецьким *arkhe* (початок, походження, принцип тощо), Деріда дослідив історичні корені цього феномену, пов'язуючи його із давньогрецьким *arkheion* (будинок, помешкання

вищих магістратів, архонтів, що віддають накази). Інакше кажучи, *arkheon* являв собою місце, де перебували уповноваженні громадяни, які утримували політичну владу, представляли закон. Саме їм подавали документи, що вони зберігали, та доручали право і компетенцію тлумачити й визначати закони. Отже, *arkheon* набував привілейованого статусу, адже пов'язувався із місцеперебуванням найвизначальніших для спільноти документів.

Архів — це, так би мовити, перетин топологічного і номологічного, місця і закону, основи і влади, сцена, яка робить видимим і невидимим місцеперебування першопочатку. Така архонтична сила, за висловом Деріда, виконує функції уніфікації, ідентифікації та класифікації, поєднуючись із владою *консигнації*, що є актом не лише приписування, а й співпідписування (*co-signing*), через збирання знаків (*signs*). Метою консигнації є координація єдиного корпусу, що збирає до купи в режимі синхронії найважливіші знаки [Derrida, 1995: pp. 9–10].

Міркування Деріда щодо походження та первинних функцій архівів викликали інтерес багатьох дослідників далеко поза межами вузького кола архівістів. Як зазначають Френсіс Бловін та Вільям Розенберг, архів визнали центральним елементом, що визначає те, як історики та інші дослідники вивчають минуле. Його почали розглядати в контексті широкого кола історіографічних та епістемологічних питань, пов'язаних із формуванням та поширенням знання про минуле [Блоуін, Розенберг, 2017: с. 196–197].

Проте архів являє собою мінливе інституційне утворення, що трансформуються у часі, набуваючи нових та втрачаючи деякі застарілі властивості і функції. Організація архівної справи також є динамічним процесом, що не лише перебуває під впливом низки зовнішніх — соціальних і політичних — чинників, а й сама активно впливає на розуміння процесу суспільного самоопишування та репрезентацію минулого. Взаємини між архівом як державною інституцією, історіографією та національною пам'яттю доволі складні та заплутані, адже всі вони є певними автономними інстанціями, що покликані реалізовувати дещо схожі, проте все ж таки різні завдання. Вони утворюють своєрідну динамічну констеляцію, що визначає способи та форми історичного самоопишу модерних держав.

Принцип суверенітету і становлення національної історіографії

Принцип суверенітету покладений в основу політичного життя модерної доби і є визначальним чинником політичної автономії національної держави. Проте, зауважує Жерар Мере, такі визначні для модерної політичної думки автори, як Ніколо Мак'явелі та Жан Боден, винаходять принцип суверенітету, відмежовуючись від політичної традиції: «Суверенітет передбачає осмислення чи, радше, розуміння того, що політика — явище історичне. Згідно з цією перспективою, наука політики, а значить і теорія держави, не може а ргіогі бути нічийм привілеєм» [Мере, 2003: с. 15]. Це тлумачення

принципу суверенітету свідчить про кардинальне переосмислення в модерну добу ідеї походження державної влади. На відміну від теорій божественного походження та природного порядку, модерна ідея спиралася на уявлення про споруджений порядок, встановлений через абсолютну владу суверена та фіксовану суспільну ієрархію.

Звісно, зазначені концептуальні зміни в теорії суверенітету відбувалися протягом тривалого часу, дістаючи вираження в теоретичному доробку дуже різних філософів раннього Модерну (Томаса Гобса, Бенедикта Спінози, Джона Лока, Шарля Монтеск'є та інших). Втім, визначальними для поняття національного суверенітету стали погляди Жана-Жака Русо, а саме ідея про панівну роль загальної волі, покликаної «керувати силами держави — згідно з метою всього її устрою, якою є спільне благо» [Руссо, 1999: с. 31]. Загальна воля виникає унаслідок узгодження партикулярних інтересів, котре продукує спільний інтерес як підставу для суспільного урядування. В цьому разі суверенітет є виключно здійсненням загальної волі. Він, згідно з Русо, не може бути відчуженим, а самий суверен являє собою колективну істоту, воля якої не може передаватися, лише влада. Щоправда, таке розрізнення між волею та владою суверена породжувало певні складності теоретичного і практичного гатунку. Заперечення можливості *представляти* волю створювало двозначності в організації державної влади.

Під час революційних потрясінь у Франції кінця XVIII століття розв'язання зазначеної проблеми відбулося і за допомоги, і всупереч настановам Русо. Висловлена абатом С'єсом у відомому памфлеті «Що таке третій стан?» ідея про Національне зібрання, що має бути скликаним із представників третього стану як справжніх представників нації, поєднала у собі русоїстські аргументи про народний суверенітет та ідеї представництва й визначальної ролі більшості [Sieyès, 1888]. Згодом ці ідеї дістали вираження в Декларації прав людини і громадянина, що визначила індивідуальні й колективні права громадян Франції та сформувала засади республіканського конституційного права. Перетлумачення С'єсом французької законодавчої традиції потребувало також певних змін у розумінні ідеї нації, що тоді вже перебувала в публічному дискурсі. «За ідеєю нації, — зазначає Жерар Мере, — насправді стояла ідея, властива традиційній французькій монархії, ідея, згідно з якою здійснювалася спадковість колишнього режиму по відношенню до нового — перехід від монархії до республіки, як спадковість принципу суверенітету. Суверенітет в цьому разі переходить — і в цьому полягає революційність моменту — від монарха до народу *через* націю» [Мере, 2003: с. 65].

Конституювання нації як суверена розглядалося як природний процес, незалежний від будь-якого позитивного права. Понад те, нації розумілися немов індивіди, наділені здатностями проявляти власну волю і ставати фундаментом для будь-якого права. С'єс у своєму памфлеті висловив цю думку так: «Треба сприймати нації на землі як індивідів поза соціальними зв'язками або, як кажуть, у природному стані. Здійснення їхньої волі є вільним і

незалежним від усіх цивільних форм. Існуючи лише в природному порядку, їхня воля, щоби набути повного ефекту, має лише нести природні характеристики волі. Хоч би що захотіла нація, досить того, що вона хоче; всі форми добрі, і його воля завжди є верховним законом» [Siey s, 1888]. Це тлумачення передбачало визнання національної єдності, покладеної згодом у підґрунтя національної ідентичності подібно до ідентичності індивіда. Національна держава, отже, розглядалася як вираження суверенітету нації на певній території — результатом його індивідуалізації.

Проте, принцип національного суверенітету, проголошуючи здатність нації проявляти власну волю, ще нічого не казав про підґрунтя бажаної єдності загальної волі. На противагу Старому режиму, який спирався на теорію божественного походження монаршої влади, національний суверенітет апелює до суто людських, історичних засновків: «Новітня історія може бути прочитана й пізнана як довгий процес історичного визначення політичної онтології, онтології *особи*, процесу індивідуалізації “народів” та “націй” у межах окремої держави. Впродовж цього процесу не тільки спостерігається виникнення і занепад держав, котрі підпорядковуються чергуванню війни та миру, але й виявляється, що існування народів та націй має дочасний, минулий характер» [Мере, 2003: с. 133]. Отже, суверенітет потребує історії як часу свого розгортання та здійснення. Звідси повернутість суверенітету до людського світу та позбавленість трансцендентних засновків. Щоправда, така «секуляризація» політики відбувалася поступово, не була одномоментним актом. Перші спроби обґрунтувати суверенітет так чи так апелювали до (квазі)трансцендентних начал, а поширені у ті часи історіософські спекуляції були схожі на дещо модифіковану християнську доктрину. Цьому сприяло активне застосування релігійної лексики та згадування Божественного в новітніх ідеологічних доктринах. Як зазначає Володимир Єрмоленко, «стикаючись із кризою “класичного” Абсолюту — Бога та його “лейтенанта” на землі, монарха, — ідеології проєктують релігійну логіку на земний світ, поступово замінюючи трансцендентність на іманентність. Місце далекого Абсолюту-Індивіда поступово займає близький, постійно присутній та неунікний Абсолют-Колектив: колективне тіло, до якого індивід причетний, в осерді якого він народжується, яке дає йому безсмертя у своїй пам'яті і в якому він знаходить своє власне призначення» [Єрмоленко, 2018: с. 89]. Показово, що навіть такий *навмисно* матеріалістичній доктрині, як марксизм, не вдалося уникнути релігійного забарвлення під час розбудови власної історіософії з її обіцянкою прийдешнього визволення та позитивного завершення людської історії — комунізму.

Проте, жодні народ, нація чи держава не являють собою субстанційної цілісності всупереч нормативним уявленням про загальну волю та національний суверенітет. Уявлення про власну субстанційну єдність та реалізація такої єдності залежать від політичного дискурсу та завжди присутньої в явному чи прихованому вигляді ідеологічної дискусії щодо її сутності та способів

досягнення. В цьому разі посилюється роль історіографії, адже потреба в історичному дискурсі є цілком очікуваною в умовах національних держав, ґрунтованих на уявленні про єдиний народ та спільну історичну долю Нації-суверена. Не випадково, що саме в ці часи (кінець XVIII — початок XIX століття) виникають національні історіографії, покликані вписати націю в історичний процес — віднайти її джерела, обґрунтувати історичні прагнення та пов'язати її сучасність із минулим, репрезентуючи у такий спосіб своєрідну *біографію суверена*. Не менш важливим стає зв'язок між історіографією та національною пам'яттю, оскільки облаштування національних свят, урочистих церемоній та інших практик комеморації завжди спиралося на певне тлумачення подій минулого. Формування громадського культу, отже, передбачало інституціалізацію певного головного наративу, що мав надати значення минулому [Коннертон, 2004: с. 122]. З огляду на це історична наука новопосталих національних держав опинялася, так би мовити, на передовій ідеологічної та політичної боротьби, залучаючись до полеміки між представниками різних політичних партій та ідеологічних уподобань.

Архів і національний історичний наратив Модерну

Починаючи з моменту перетворення монарших архівів на національні, першим прикладом чого стало заснування в 1790 році Національного архіву Франції, історичні документи, що потрапляли в архів, набували вже принципово нового статусу — вони ставали складником історичного національного спадку, доступ до якого ретельно регламентувався. Схожі процеси протягом XIX століття відбувалися в інших країнах Європи і згодом решти світу, закладаючи підвалини для становлення і розвитку місцевих національних історіографій. Концепція народного суверенітету, покладена в основу республіканської традиції Модерну, сприяла перегляду статусу архівних документів, які тепер почали сприйматися як важливі історичні джерела.

Втім, попри те, що цінні архівні документи та реліквії набували статусу національного надбання, доступ дослідників до них обмежувався, а система управління архівами лише поступово відкривала для публічного огляду найцінніші документи. Загалом, як зауважував Деріда, питання політики архівів має демократичний вимір, оскільки не існує влади без контролю над архівами. Тому демократизація завжди може бути оцінена за критерієм доступу до архівів [Derrida, 1995: pp. 10–11]. В цьому контексті вельми показовою була ситуація, що склалася в радянських архівах, доступ до яких найжорсткіше регламентувався саме в сталінський період. З 1938 до 1960 року радянські архіви були підпорядковані НКВС-МВС, що безпосередньо позначилося на їхній діяльності. Як зазначає Анатолій Чайковський, «знаходження архівів у підпорядкуванні охоронно-каральних структур спонукало до появи небаченого раніше бюрократизму в їхній роботі, посилення нечуваної утаємниченості, ускладнень щодо можливостей доступу до документів і матеріалів, які лише умовно можна було назвати секретними» [Чайковський, 2014: с. 88].

Проте, зібрання документів ще не є історичним нарративом, тому становлення національних історіографій також принципово залежало від того, як історики встановлюють логічні зв'язки між фактами, винайденими в документах, як аналізують та інтерпретують історичні джерела тощо. Оформлення історичної школи XIX століття з її пильною увагою до архівів являло собою поєднання просвітницьких та романтичних поглядів на історичний процес, ґрунтованих на відчутті особистої співпричетності завдяки документам про події минулого. На тлі активної підтримки розвитку національної історіографії з боку урядів виникають, за висловом Бловіна та Розенберга, авторитетні (authoritative) архівні нарративи [Блоуин, Розенберг, 2017: с. 40], породженні ідеєю значущості політичних інституцій. Провідні історики XIX століття — Якоб Буркхардт, Жюль Мішле, Леопольд фон Ранке та інші — «впорядковували» історію власних держав, формуючи в такий спосіб національний історичний нарратив, покликаний продемонструвати велич і звитяги Нації. Тому в цей період (XIX — початок XX століття) розвиток історіографії великою мірою ґрунтувався на спільному інтересі національних держав та істориків.

Хвиля «великих національних історій», за висловом Наталії Яковенко, стала безпосереднім проявом зазначених настанов. Для праць цього періоду було властивим орієнтуватися передусім на політичну історію, що задавала рамку, в яку лише частково вписувалися всі інші історичні реалії (економіка, релігія, культура тощо). Державницькі настанови історіографії діставали вираження в орієнтації на романтичне бачення національного буття: «Зокрема, описувану націю ототожнювали з якимось “славним” народом минулого, а його буття на нібито питомій території тлумачили як засвідчене у неперервній тяглості від найдавніших часів до сьогодення; підкреслювали культурні чи політичні переваги над сусідами; конструювали образ “зовнішнього ворога”, боротьба з яким загрожувала нації, а водночас її злютовувала. Разом із тим до узаконених романтиками “технічних деталей” долучали вплетену в оповідь позитивістську ідею закономірності саме такого, а не інакшого перебігу історії» [Яковенко, 2007: с. 176]. Інакше кажучи, історію підпорядковували специфічному телосу, що скеровував зміни у відповідному напрямку, внаслідок чого вона поставала як здійснення якогось задуму або Призначення. Такий підхід був реалізований в історіографіях майже всіх європейських країн, зумовивши продукування багатотомних усеохопних національних історичних нарративів. На українських теренах із деяким запізненням таким всеохопним історичним описом стала 10-томна «Історія України-Русі» Михайла Грушевського.

Звісна річ, така спрямованість національних історій завжди наражалася на критичні зауваження на свою адресу. Позитивістські наукові настанови вимагали від істориків об'єктивності та відстороненості від суто умоглядних історіософських схем. Проте суміш двох парадигм — романтичної та позитивістської — стала центральною проблемою історіографії XIX століття, спроби розв'язання якої стали рушійною силою новацій у цій галузі знань.

На думку Яковенко, «"дух нації" виявився найміцнішим горішком для істориків, вихованих на прагматичній позитивістській доктрині, — адже належало верифікувати "фактами" цей-от "дух", який, зрозуміло, у "твердих фактах" емпірично не засвідчувався» [Яковенко, 2007: с. 178]. Лише із розвитком соціогуманітарних дисциплін (соціології, антропології, філології, фольклористики тощо) виникла можливість позбутися спекулятивних конструкцій романтичного стибу. Разом із тим тісний зв'язок істориків із владними інстанціями, що забезпечував доступ до архівів, хоч-не-хоч спонукав до орієнтації на переважно державницькі тлумачення історичного процесу, коли прагнення та ідеали «народу» вписувалися в національно-політичні імперативи або підпорядковувалися їм. У цьому разі зміни в самому суспільному житті, зокрема революції, демократизація та піднесення лівих рухів, спонукали до іноді кардинального перегляду історіографічних моделей та перетлумаченню колись усталеного розуміння процесів і подій.

З іншого боку, не менш відчутними були зміни в архівній справі, де також почалася ревізія засадничих положень діяльності архівів. Цікаво, що поштовхом для парадигмальних зрушень стали не стільки концептуальні, скільки матеріальні чинники, а саме реальне обмежування можливостей архівних інституцій щодо оброблення та збереження щоразу більшої кількості документів. Наприкінці ХІХ століття урбанізація, індустріалізація та розвиток інституцій національної держави генерували величезний потік документів. Це ж стосувалося архівів великих корпорацій та інших приватних інституцій. Впоратися з цією навалою документації архівісти могли, лише змінивши підходи до своєї праці. Одним з наслідків реорганізації архівної справи стала поступова відмова архівістів від орієнтації на історичні авторитети, які раніше визначали, що саме має зберігатися і як впорядковуватися та каталогізуватися. Розвиток менеджменту записів (Records Management) в англійських країнах остаточно переорієнтував архівістів на роботу з документацією за власними критеріями. Зокрема, у 1940-х роках у Великій Британії Комітет Грига (Grigg Committee), покликаний розв'язати проблему некерованого накопичення документів, запропонував рекомендації, що згодом були закріплені в Законі про суспільні записи (1958). Згідно з ними, сьогодні приблизно 98% урядових документів не потрапляють до Національного архіву, а критерії відбору цих документів майже не пов'язані з дослідницькими аргументами істориків [Rock, 2016: р. 64]. Ба більше, в 1970-х роках на тлі подальшого зростання документообігу архівісти змушені були визнати практичну неможливість збереження всіх матеріалів, що потрапляли до архівів. Співпраця архівістів та істориків у цьому разі зводилася до передбачення того, які саме документи можуть знадобитися для майбутніх досліджень [Блоун, Розенберг, 2017: с. 69]. Як зазначав Герман Любе, за таких обставин виникає потреба у самосприйнятті сучасності як майбутнього минулого та у передбаченні майбутніх дослідницьких інтересів, що він запропонував називати *прецепцією*. Прецепція має скеровувати формування архівної тра-

диції, покликаної забезпечити джерелами майбутні історичні дослідження [Люббе, 2016: с. 189]. Проте, оскільки самий процес формування архівної традиції є процесом історичним і контингентним, архівісти просто змушені регулярно переглядати критерії відбору і рішення щодо зберігання. Історики, втрачаючи вплив на організацію зберігання документів, у майбутньому будуть змушені мати справи з документами, відбір яких здійснювався згідно з іншими, відмінними від історіографічних, настановами.

З іншого боку, не менш значущим чинником, що вплинув на реорганізацію архівів, стало розширення публічного доступу до них, що сприяло демократизації, відкритості й прозорості дій влади. Сприятливим для такої переорієнтації стали зміни в самому політичному житті, пов'язані з розвитком політик ідентичності та зростанням інтересу до питань колективної пам'яті. Це призвело до підвищення інтересу з боку публіки до архівних документів, стосовних її власного минулого та історичної спадщини. Зрештою, зазначений інтерес сформував нову соціокультурну констеляцію в трикутнику відносин між архівами, історіографією та національною пам'яттю, що істотно вплинуло на суспільно-політичне життя розвинених демократичних країн.

Історіографія, архіви і пам'ять: актуальна констеляція

Дистанціювання архівної справи від історичних авторитетів супроводжувалася не менш кардинальними змінами в самих історичних дослідженнях, що спровокували переосмислення засад історіописання. Критика історіософських схем і позитивістської методології XIX століття, дидактичних настанов національної історіографії разом із подальшим розвитком методології історичного дослідження під впливом соціології, антропології, демографії та інших соціогуманітарних дисциплін своїм результатом мали примноження нових підходів і тем, на які почали звертати увагу історики. Цей процес прискорився після Другої світової війни, коли на тлі становлення держави загального добробуту розпочалося стрімке зростання соціогуманітарних досліджень. Ліберально-демократичні засади повоєнної політики сприяли також становленню критичного погляду на роль національних історіографій у процесах національної мобілізації та пропаганди, які мали велику вагу у виникненні тоталітарних режимів та початку світових війн. Звідси походить особлива увага, що їй стали приділяти дослідники питанням ідеологічного словника та мови дослідників. Зацікавленість істориків вивченням не стільки карколомних історичних подій, скільки тривалих соціальних процесів, структурних зрушень та культурних настанов широких соціальних верств стали яскравим вираженням окреслених тенденцій. Оскільки в сучасній літературі ці зміни добре і детально проаналізовані [Берк, 2004; Берк, 2015; Яковенко, 2007; Дюпон-Мельниченко, Ададуров, 2001; Лахман, 2016], у межах цієї статті варто обмежитися лише деякими загальними описами.

Мабуть, найвідомішим осередком істориків, що повстали наприкінці 1920-х років проти подієвої історії, є французька школа Анналів, заснована

Марком Блоком та Люс'єном Февром і згуртована навколо часопису «Аннали економічної та соціальної історії». Будучи від самого початку міждисциплінарним об'єднанням істориків, соціологів, економістів, географів тощо, *Аннали* обставали за інтегральний підхід до вивчення історії — узагальнене дослідження різних аспектів людської діяльності в контексті певної дослідницької проблеми. Історик мав поєднувати у своєму дослідженні методи різних дисциплін і, відповідно, залучати різні джерела [Яковенко, 2007: с. 204–205]. Не менш важливим було критичне ставлення до анахронізмів, тобто проектування істориком власних способів мислення у минуле, що породжувало хибні інтерпретації джерел. Зрештою, вплив школи *Анналів* поширився далеко за межі Франції, а праці кількох генерацій істориків цієї школи, серед яких Фернан Бродель, Жак Ле Гоф, Жорж Дюбі, Марк Феро та інші, здобули світове визнання.

Віддалення від теоретико-методологічних настанов традиційної історіографії стало загальним рухом у більшості європейських та північноамериканських країн. Упродовж ХХ століття було запропоновано низку підходів та дослідницьких програм, що в радикальний спосіб трансформували історіографію. Навіть далеко не повний перелік цих підходів, зведений у колективній монографії «Нові перспективи історіописання» за редакцією Пітера Берка, дає змогу оцінити все розмаїття поглядів істориків на свій предмет: історія знизу, жіноча історія, заморська історія, мікроісторія, усна історія, візуальна історія, історія політичної думки, історія довкілля та інші [Берк, 2004]. Не менш розмаїтим став теоретико-методологічний інструментарій інших гуманітарних дисциплін. Зокрема, у другій половині ХХ століття інновативними підходами відзначилися науки про культуру, поставши новою міждисциплінарною парадигмою, що поєднувала істориків, філологів, антропологів, соціологів тощо. Для опису чергової зміни дослідницької перспективи в гуманітаристиці закріпилася метафора «поворот», яких лише Дорис Бахман-Медик нарахувала сім: інтерпретативний, перформативний, рефлексивний/літературний, постколоніальний, перекладний, просторовий та іконічний [Бахман-Медик, 2017].

Безпосереднім наслідком зазначених змін у гуманітаристиці стало переосмислення ролі архівних джерел в історичному дослідженні та методів роботи з ними. На противагу позитивістським настановам про те, що історію треба писати такою, якою вона була, а історичні джерела говорять самі про себе, у сучасній історіографії домінує більш критичний і виважений підхід до архівних матеріалів та історичних свідчень. Сьогодні історик уже просто не може не брати до уваги самий процес творення та/або виникнення архівного документа, на що впливає багато чинників (мотивація авторів, історичний контекст із його уявленнями про належне, проблеми достовірності та збереження цілісності джерела тощо). Професійні історики прекрасно розуміють, що їм доводиться мати справу лише з рештками історичних свідчень, тому їхні реконструкції неминуче неповні, ґрунтовані на гіпо-

тетичних припущеннях. Усе це сприяє стриманому ставленню істориків до власних здобутків та більш критичному — до всеохопних національних історичних наративів дидактичної спрямованості.

Зрозуміло, що перетворення історії на респектабельну академічну науку із загальноновизнаними методологічними стандартами передбачало налагодження транснаціональних наукових зв'язків та вимагало виваженості й витримки істориків перед спокусою піддатися імперативам політичної кон'юнктури. Втім, досвід посткомуністичних країн останніх десятиліть свідчить про те, що запит на використання історичних досліджень у політичній боротьбі є доволі високим, і не всі історики спроможні протистояти цій спокусі [Новак, 2009; Портнов, 2013; Касьянов, 2018]. Посилення вимог до дотримання професійних стандартів серед істориків та дистанціювання від виконання суто ідеологічних завдань різко контрастує зі становленням, за висловом Алана Мегіла, *афірмативної історіографії*, що відбулося в останні десятиліття. Тут спостерігається кілька взаємопов'язаних процесів, що віддзеркалюють кардинальні трансформації в суспільному житті розвинених демократичних країн.

З одного боку, на тлі кризи держави загального добробуту, котра постала в повоєнні роки, та виснаження утопічних енергій індустріального суспільства [Хабермас, 2005: с. 87–114] відбулося поглиблення майнової нерівності, підважуючи, так би мовити, субстанційну єдність суверена. Зростання безробіття проблематизувало концепт поділу праці, що визначив ідеологічні засади суспільної солідарності. Пізньомодерна національна держава виявилася неспроможною проводити активну соціальну політику, що унеможливило соціальне-майнове вирівнювання та відновлення відчуття загальнонаціональної єдності. В ідейно-політичному плані настало завершення зорієнтованої в майбутнє ідеології модернізації [Ассман, 2017: с. 215]. Для національної історіографії така зміна режиму темпоральності означала втрату колишніх орієнтирів та ідеологічних засновків.

Сьогодні вже не проголошуються великі звершення у майбутньому, а національна держава дедалі більше занурюється у розв'язання виключно поточних проблем. Руйнування темпорального режиму Модерну, на думку Алейди Асман, продукує нові форми реактуалізації минулого та примножує звернення до нього [Ассман, 2017: с. 222]. Внаслідок цього примножуються й різні тематизації й напрями історичних досліджень, що неминуче проблематизує офіційний національний наратив. Навіть більше, політики ідентичності, що обстоюють інтереси різних груп (культурних, етнічних, релігійних тощо), просувають власні версії колективної пам'яті, конкуруючи з науковою історіографією за публічну увагу. Проте на противагу науковій аналітичній та національній дидактичній історіографіям *афірмативна історіографія* політик ідентичності зорієнтована на власні цілі та методи репрезентації — їй властива певна вибірковість та зосередженість на окремих, зазвичай трагічних, історичних подіях.

Певною мірою така вибірковість споріднює афірмативну історію з національними історичними нарративами, прикладом чого є історичні нарративи посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи, але наголос переважно на трагедіях та історичних травмах формує зовсім інший образ історії. Поєднання колективної пам'яті про трагічні події з історичними дослідженнями затверджує як критерій для відбору подій та рамки історичного нарративу передусім свідчення і спогади жертв про минулі трагедії. Водночас емоційно забарвлене уявлення про трагедії, саме будучи формою пам'яті, лише підсилює цей ефект. Безперечно, пророблення історичних травм і вшанування жертв є добродією справою, але неминуча вибірковість і зв'язок афірмативної історіографії з насущними потребами підпорядковує минуле сьогоденню. На думку Мегіла, їй бракує критичної позиції щодо спогадів та традиції, що вона підтримує. Натомість часто-густо вона схиляється до побудови міфологізованих версій минулого [Мегилл, 2007: с. 100].

Історичні нарративи, що складають колективну пам'ять, являють собою фундаментальні елементи колективних політичних репрезентацій, покликаних формувати єдність спільноти. Тому поява і примноження нових репрезентацій завжди є викликом для попередньої версії колективного самоопису, особливо якщо вони пропонують нові форми групового зв'язку всередині вже наявного. Афірмативні історіографії в цьому разі не лише є конкурентами домінуючих національних нарративів, а й пропонують нові форми суспільної солідарності, іноді провокуючи конфлікти інтерпретацій визначальних подій минулого.

Не менш кардинальними виявляються зміни, що їх зазнають відносини між національною пам'яттю та історіографією, з одного боку, і архівами — з іншого. Як зауважують Бловін та Розенберг, архіви і архівісти є ключовою ланкою між історією і пам'яттю, хоча цей зв'язок не позбавлений двозначностей. Відмова архівістів від орієнтації на історичні авторитети в організації власних фондів та зорієнтованість на ширше коло клієнтів створили умови для активної участі архівів у сучасній меморіальній політиці. Водночас різні громадські організації, що опікуються цими питаннями, створюють власні архіви, в яких відбиваються специфічні форми категоризації та впорядкування матеріалів, призначених для збереження. Покликання архівів зберігати документи, що мають загальне значення, зробили їх чутливими до різних форм колективної пам'яті. Але для історичних архівів це створює серйозні проблеми, оскільки самий відбір документів та форми впорядкування фондів, що потрапляють до архівів, часто не відповідають усталеним науковим критеріям відбору та організації [Блоуін, Розенберг, 2017: с. 160—161]. Отже, породжена політикою ідентичності нова меморіальна культура кидає виклик наявній організації архівної справи, привносячи в процес формування фондів нові вимоги.

Таким чином, перед національною державою постає низка проблем, розв'язання яких потребує переосмислення усталених уявлень про роль націо-

нального наративу, колективної пам'яті та ролі державних інституцій в їхньому формуванні. Примноження версій національної історії, незбіги в інтерпретаціях подій минулого та конфлікти на ґрунті практик комеморації вимагають більш виваженого підходу до таких чутливих соціальних реалій. Ймовірно, сьогодні національна держава має зосередитися не стільки на просуванні якоїсь єдиної, «справжньої» версії національного минулого, скільки на створенні умов для безконфліктного співіснування в межах єдиної держави носіїв різних версій. Це в свою чергу передбачає налагодження діалогу для обговорення та узгодження розбіжностей у поглядах на минуле задля винайдення оптимального *modus vivendi* для національної спільноти.

Підсумовуючи, варто зазначити, що окреслена констеляція ще не набула належного осмислення, хоч вочевидь кидає виклик усталеним уявленнями про національне буття. Вона проблематизує низку соціально-філософських та епістемологічних уявлень про процеси соціальної інтеграції та набуття історичного знання. Дослідження архівів, як соціальної інституції та чинника, що впливає на (ре)організацію колективних уявлень про минуле й історіографічний аналіз, допомагає прояснити роль матеріального у соціальних процесах та здійснити наступні кроки у напрямку розбудови соціальної онтології, що має враховувати здобутки інших суспільних дисциплін.

ДЖЕРЕЛА

- Ассман, А. (2017). *Распалась связь времен? Взлет и падение темпорального режима Модерна*. Пер. с нем. Москва: Новое литературное обозрение.
- Бахман-Медик, Д. (2017). *Культурные повороты*. Пер. с нем. Москва: Новое литературное обозрение.
- Берк, П. (2015). *Что такое культуральная история?* Пер. с англ. Москва: Высшая школа экономики.
- Блоун, Ф., Розенберг, У. (2017). *Происхождение прошлого. «Подлинность» для историков и архивистов*. Пер. с англ. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.
- Дюпон-Мельниченко, Ж., Ададулов, В. (2001). *Французька історіографія ХХ століття*. Львів: Класика.
- Єрмоленко, В. (2018). *Плинні ідеології. Ідеї та політика в Європі ХІХ-ХХ століть*. Київ: Дух і Літера.
- Касьянов, Г. (2018). *Past continuous: Історична політика 1980-х — 2000-х. Україна та сусіди*. Київ: Laugus, Антропос-Логос-Фільм.
- Коннертон, П. (2004). *Як суспільства пам'ятають*. Пер. з англ. Київ: Ніка-Центр.
- Лахман, Р. (2016). *Что такое историческая социология?* Пер. с англ. Москва: Дело.
- Люббе, Г. (2016). *В ногу со временем. Сокращенное пребывание в настоящем*. Пер. с нем. Москва: Высшая школа экономики.
- Мегилл, А. (2007). *Историческая эпистемология*. Пер. с англ. Москва: «Канон+», «Реабилитация».
- Мере, Ж. (2003). *Принцип суверенітету. Історія та основи новітньої влади*. Пер. з фр. Львів, Кальварія.
- Новак, А. (2009). Історик на полі битви за пам'ять. Пер. з польськ. *Україна модерна*. 15 (4). 95–102.

- Берк, П. (ред.). (2004). *Нові перспективи історіописання*. Пер. з англ. Київ: Ніка-Центр.
- Портнов, А. (2013). *Історії для домашнього вжитку. Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті*. Київ: Критика.
- Руссо, Ж.-Ж. (1999). *Про суспільну угоду, або Принципи політичного права*. Пер з фр. Київ: Port-Royal.
- Феррарис, М. (2010). *Ты где? Онтология мобильного телефона*. Пер с ит. Москва: Новое литературное обозрение.
- Фуко, М. (2003). *Археологія знання*. Пер. з фр. Київ: Основи
- Хабермас, Ю. (2005). *Политические работы*. Пер. с нем. Москва: Праксис.
- Чайковский, А.С. (2014). Архівна справа України 1938–1960 рр. *Архіви України*. 6 (294). 74–91.
- Яковенко, Н. (2007). *Вступ до історії*. Київ: Критика.
- Derrida, J. (1995). Archive Fever: A Freudian Impression. *Diacritics*, Vol.25, Issue 2, 9–63.
- Ferraris, M. (2014). *Manifesto of new realism*. Tr. from it. State University of New York Press.
- Ferraris, M. (2014). Total Mobilization. *The Monist*. Vol. 97, No. 2, 200–221.
- Olick, J.K. (1999). Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*, Vol. 17, No. 3, 333–348.
- Rock, P. (2016). A Brief History of Record Management at the National Archives. *Legal Information Management*, 16, 60–64.
- Sieyès, E.-J. (1888). Qu'est-ce que le tiers état? *Société de l'Histoire de la Révolution Française*, 51–117. Retrieved from: https://fr.wikisource.org/wiki/Qu'est-ce_que_le_tiers_état_%3F

Одержано 15.07.2021

REFERENCES

- Assman, A. (2017). *Has the connection of times broken? The rise and fall of the temporal regime of The Modern* [In Russian]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [= Ассман 2017]
- Bachmann-Medic, D. (2017). *Cultural turns*. [In Russian]. Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [= Бахман-Медик 2017]
- Blowin, F., Rosenberg, W. (2017). *The Origin of the Past. "Authenticity" for historians and archivists*. [In Russian]. St. Petersburg: Evropeiskiy universitet v Sankt-Peterburge [= Бловин, Розенберг 2017]
- Burke, P. (ed.). (2004). *New perspectives of historiography*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Center. [=Берк 2004]
- Burke, P. (2015). *What is cultural history?* [In Russian]. Moscow: Vyshaya shkola ekonomiki [=Берк 2015]
- Connerton, P. (2004). *How societies remember*. [In Ukrainian]. Kyiv: Nika-Center. [=Коннертон 2004]
- Derrida, J. (1995). Archive Fever: A Freudian Impression. *Diacritics*. Vol.25. Issue 2. 9–63.
- Dupont-Melnichenko, J., Adadurov, V. (2001). *French historiography of the XX century* [In Ukrainian]. Lviv: Classics. [=Дюпон-Мельниченко, Адалуров 2001]
- Ferraris, M. (2014). *Manifesto of new realism*. Transl. from Italian. State University of New York Press.
- Ferraris, M. (2014). Total Mobilization. *The Monist*, Vol. 97, No. 2, 200–221.
- Ferraris, M. (2010). Where are you? Mobile phone ontology. [In Russian] Moscow: Novoe literaturnoe obozrenie. [= Феррарис 2010]
- Foucault, M. (2003). *Archeology of knowledge*. [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy. [=Фуко 2003]
- Habermas, Yu. (2005). *Political works*. [In Russian]. Moscow: Praxis. [= Хабермас 2005]
- Kasyanov, G. (2018). *Past continuous: Historical policy of the 1980s - 2000s. Ukraine and its neighbors*. [In Ukrainian]. Kyiv: Laurus, Anthropos-Logos-Film. [=Касьянов 2018]
- Lachman, R. (2016). *What is historical sociology?* [In Russian]. Moscow: Delo. [=Лахман 2016]

- Lubbe, G. (2016). *Keeping up with the times. Short staying in the present*. [In Russian]. Moscow: Vyshaya shkola ekonomiki [=Люббе 2016]
- Meggil, A. (2007). *Historical epistemology*. [In Russian]. Moscow: Canon +, Rehabilitation. [= Мегилл 2007]
- Mere, J. (2003). *The principle of sovereignty. History and foundations of modern power*. [In Ukrainian]. Lviv, Calvariya. [= Мере 2003]
- Novak, A. (2009). Historian on the battlefield for memory. [In Ukrainian]. *Ukraina moderna*, 15 (4), 95–102. [=Новак 2009]
- Olick, J.K. (1999). Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory*, Vol. 17, No. 3, 333–348.
- Portnov, A. (2013). *Stories for home use. Essays on Polish-Russian-Ukrainian triangular memory*. [In Ukrainian]. Kyiv: Kritika [= Портнов 2013]
- Rock, P. (2016). A Brief History of Record Management at the National Archives. *Legal Information Management*, 16. 60–64.
- Rousseau, J.-J. (1999). *On the social agreement, or Principles of Political Law*. [In Ukrainian]. Kyiv: Port-Royal. [= Руссо 1999]
- Sieyès, E.-J. (1888). Qu'est-ce que le tiers état? *Société de l'Histoire de la Révolution Française*, 51–117. Retrieved from: https://fr.wikisource.org/wiki/Qu'est-ce_que_le_tiers_état_%3F
- Tchaikovsky, A.S. (2014). Archival Affairs of Ukraine 1938–1960. [In Ukrainian]. *Arkhivy Ukrainy*, 6 (294), 74–91. [=Чайковський 2014]
- Yakovenko, N. (2007). *Introduction to history*. [In Ukrainian]. Kyiv: Kritika. [=Яковенко 2007]
- Yermolenko, V. (2018). *Flowing ideologies. Ideas and policies in Europe XIX–XX centuries*. [In Ukrainian]. Kyiv: Dukh i Litera. [= Єрмоленко 2018]

Received 15.07.2021

Volodymyr Fadiev, Candidate of Sciences in Philosophy,
head of the department of philosophical issues of ethnos and nation,
H.S. Skovoroda Institute of Philosophy,
National Academy of Sciences of Ukraine,
4, Triohsvyatitelska St., Kyiv, 01601,
fadvlad@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0002-0890-1239>

TROUBLE WITH THE BIOGRAPHY OF THE SOVEREIGN: HISTORIOGRAPHY, ARCHIVES AND NATIONAL MEMORY

The proposed article is an exploration of realistic social ontology, devoted to the study of the interaction between national memory, historiography and archives as defining social institutions of the modern era. The study focuses on the problems of formation and transformation of perceptions of the past of the national community — the bearer of sovereignty. During the analysis, the author concludes that national memory, archives and historiography are endowed with their own dynamics, and the relationship between them is a changing constellation of relations, that has undergone a complex evolution over the last two centuries. Beginning in the 19th century, the nature of relations changed in the direction of emancipation of archives from the guidelines of official historiography, distancing historiography from the exercise of state power, and the emergence of a new memorial culture in the late twentieth century. The result of these changes was the emergence of affirmative historiography, which has a significant impact on public life. The author concludes that the urgent problem of today is to create conditions for conflict-free interaction of all participants in the politics of memory in order to avoid politicization caused by inconsistencies in the interpretation of past events.

Keywords: *sovereignty, national memory, archive, historiography, record.*